

... "Прочиствайки го от горните екземпляри - питомци, ще бъде едно от ония общежития, които с гордост ще отразяват действително големите социални грижи на народната власт..."

ДЪРЖАВАТА И ОБЩЕСТВЕНИТЕ ГРИЖИ ЗА ВЪЗРАСТНИТЕ ХОРА В ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ

Кристина Попова

1. Историята на обществените грижи: въведение

Историята на обществените грижи в процеса на модернизация е една от най-динамично развиващите се области на социалната и културна история на Европа и Америка в последното десетилетие. Дълго време ѝ се отредява място като история на елитите, свързана с институциите на социален контрол и обществен надзор. В последното десетилетие на XX в. обаче в нея се търсят както корените на съвременната социална държава, така и важни страни на саморефлексията на обществото. Свои импулси намери в нея историята на пола и жените и социалната история на възрастта, както и историята на процесите на модернизация. Основно понятие в историята на обществените грижи е "грижата за другите" в нейната традиция като "благотворителност", "милосърдие", а също и модерните форми на "обществено подпомагане" /обществена подкрепа/ и "социална работа".

Настоящото съобщение има за цел да покаже само някои най-обща характеристики на развитието на обществените грижи и главните тенденции в тяхното преустройство след Втората световна война в България.

Темата за грижата за другите - *Fuersorge* - е разработена подробно от Мартин Хайдегер като важна страна на това "да си в света", "сред другите". Според Хайдегер тази грижа има две страни: заместващо/контролираща и създаваща прозрачност/освобождаваща. Те се намират във взаимодействие и различно съотношение. Именно тези две страни определят и насоката на съвременните изследвания по историята на обществените грижи. Тези грижи могат да се осъзнават по различен начин - като религиозно мотивирано отношение към ближния независимо от неговата принадлежност към определена локална, национална или религиозна общност, като израз на

**Питомците на приюта на Женското благотворително дружество
“Мария-Луиза” в Свищов през 30-те години**

градска, регионална или национална солидарност, като общохуманно отношение към всяко едно човешко същество в бедствие, като стремеж към социална превенция и контрол, като траен дълг или като епизодична милостиня.

Тези мотиви подлежат на историческа промяна, в тях се съчетават различни идеологии. Може да има различия и в отношението към различните групи нуждаещи се: например грижите за децата да са мотивирани от националния интерес и бъдещето на нацията, а грижите за възрастните - от състрадание или пък от търсене на обществен престиж чрез подпомагането им. Така също тези грижи могат да се интересуват само от българските деца в тесен етнически смисъл например - и да не обхващат деца от малцинствени етнически или религиозни групи, или пък да ги превръщат в политически инструмент на интегриране към мнозинството или хомогенизиране на младото поколение. Обществените грижи могат да се превърнат в поле на граждански инициативи, но някои техни форми могат да означават социална изолация и отхвърляне. Те могат да се превърнат в начин да се контролират или отстранят от обществото отделни групи хора: хора, които просят, скитат и т.н.. В обществените грижи се концентрират важни съдържания на понятията “наше” и “чуждо”.

Често пъти от идеологиите на обществените грижи зависи мястото на тези институции в общественото пространство - това къде са разположени

**Старопиталище “Митрополит Максим” с членовете на православното братство
в гр. Панагюрище**

те в градската структура /център, периферия, извън населено място/ ; къде е ситуиран техният медиен отзвук; кои са хората, които са ангажирани в тях; как се подготвят професионалисти за социална работа.

Историята на обществените грижи общо взето е неизследвана тема в България - и до голяма степен изобщо в Югоизточна Европа - което и създава представата, че те нямат своето минало извън усилията и регламентациите от страна на държавата. Това се свързва и с представата, че в Югоизточна Европа доминира ролята на роднинските общности, извън тях е слабо развито полето на гражданските инициативи, ето защо се стига полесно до отхвърлянето на “другите”, а отношението към тях се организира и регламентира от държавата.

Малко позната е обществената страна на тези грижи, начините, по които тя се появява и институционализира и характерът на общностите, в рамките на които функционира, както и историческите превратности, на които тази обществена страна е била подложена във времето на модернизация, както и във времето на социализма. Изследването им би могло да покаже различни съдържателни страни на местни, регионални и национални идентичности, форми на толерантност, интерес и признание, както и изключване и стигматизиране на определени групи. Като се има предвид, че женските дружества играят голяма роля в развитието на обществените грижи, важно е да се проучи от тази гледна точка също и ролята на жените

- участнички в това конструиране чрез грижите на границите на общността както и промените в саморазбирането на ролята на жените в обществото в края на 19. и първата половина на 20. век.¹

Също така местата на обществените грижи могат да се проучат като места на граждански усилия, изграждащи мрежи на гражданското общество, или като места на социално изолиране и отстраняване на общността, когато се цели нейната пълна хомогенност /национална, расова, религиозна, класова, а също така и като общност на “зdravi”, “пълноценни” и “трудоспособни” хора - каквито практики се срещат например в тоталитарните общества. Ето защо е изключително важно да се проследят начините на постигане на обществена прозрачност на тези грижи.

Представата за значителните социални придобивки и постижения на социалистическата държава принадлежи към най-широко разпространените и устойчиво вкоренени представи за отминалото преди дванадесет години време. Колкото и противоречиви да са оценките за това време, именно в нея се съсредоточават най-силните опори и на носталгията по времето на социализма. На този фон би трябвало да се очакват и исторически изследвания по тази тема. Тяхната липса се нуждае от обяснение. Историографски ли са причините историците да не разгръщат източниците за миналото на социалната политика? Каква е причината в държава, в която лозунгът за грижата за човека е главна грижа на властта, да липсва научен интерес и изследвания за миналото на обществените грижи? Защо не се търсят историческите прояви на социалната чувствителност?

Чрез устойчивото мълчание за историята на социалното дело, се разполага и една друга представа - за липсата на по-ранни обществени грижи и за липса на исторически обществени субекти на тези грижи. В тази връзка се среща и друго становище - за слабите или нищожни традиции на местната дружествена инициатива в социалното дело, и особено на тази, която е свързана с православната църква - представа, която се споделя и днес от широки кръгове на обществеността и от сериозни изследователи.

Темата “Власт и социум” открива възможности да се огледа полето на взаимоотношенията и напреженията между модерната държава и обществото. Общественият грижи не са маловажна част от взаимоотношенията в това поле. Именно в това поле се зараждат и развиват много от формите на възникване и прояви на зачитане и обществено внимание към най-бедстващи обществени групи каквито са тези на бедните възрастни хора без роднини и близки, към хора с различни увреждания и други, които са лишени от възможност да се грижат сами за себе. В тях се съсредоточават онези връзки, които надхвърлят рамките на семейството и роднинските взаимоотношения. В съотнасянето с различни групи хора, които се нуждаят от внимание, подкрепа и грижи, се постига и саморазбирането на самата общност. Модерната държава също започва да открива своята идентичност в развиването на тези грижи, като открива и тяхното пропагандно значение.

В резултат на това, участието на общини, държавната власт, религиозни и обществени институции, както и частната инициатива изграждат различни форми на взаимодействие, които слагат отпечатък и върху традицията на обществените грижи.

В българската практика формите на обществени грижи от времето на Възраждането, които по-късно се развиват в модерни институции, са свързани с дейността на църковните общини, около които възникват различни форми на подкрепа на нуждаещите се, както и с традицията на завещанията с благотворителна цел.² Модерната практика надхвърля случайните подаяния и милостиня и се концентрира върху трайни форми на подпомагане и социална работа. Завещанията с благотворителна цел също са свързани обикновено с църквата - не само защото в много случаи те имат религиозни подбуди, но и защото осъществяването им се възлага на комитети, дружества или други институции, в които църквата има своето участие. Така в края на 18 и началото на 19. Век постепенно практиката на даряване на манастири и други свети места, се заменя с дарителството по отношение на бедни и други нуждаещи се.

Дружествената практика не само осигурява устойчивост на тези институции, така че да не зависят от лични превратности, но и осигурява обществена прозрачност както на вложените средства и тяхното изразходване, така - по-късно с разширяването на тези грижи - и на тяхното осъществяване: закупуване на обзавеждане и храна, приготвяне на храната, грижа за подслон, отопление и хигиена, здравни грижи и т.н.

2. Обществените грижи за възрастни хора

С утвърждаването на общинските органи след Освобождението, държавата полага усилия да накара градските общини да се заемат по-системно с грижите за бездомни, просяци и бедни. Общинската практика в това отношение дълго време дава съвсем слаби резултати. По-резултатни се оказват дружествените инициативи в съчетание с дарителски актове главно от завещания на частни лица. Чрез средства от тези дарения в много случаи се поставя началото на институции за грижи за възрастни хора. Социалните нагласи, които стоят в основата на тези актове стоят в близост с религиозните подбуди, които характеризират и един друг важен източник на социална дейност. През 1905 г. се създава първото православно християнско братство в България. То е основано в Чирпан. В следващите години, и особено във времето след Първата световна война тази братствена дейност, която се развива под ръководството на местни свещеници, се утвърждава като важен инициатор и носител на грижите за създаването на социални институции за деца-сираци и бедни или бездомни възрастни хора. Чрез дейността на тези дружества местната общественост се ангажира с уреждането на институции за социално подпомагане.

През 1937г. в България съществуват 52 дома за възрастни хора. От тях

Домът за стари хора в гр. Бургас, основан през 1929 г. от дружество “Синовен дълг”

19 са уреждани от православни християнски братства, 18 - от женски благотворителни дружества, 9 - от околийски клонове на Съюза “Обществена подкрепа”, 3 са общински и 3 епархийски. В православните християнски братства членуват главно жени. От около 6 000 души, заети по това време в уреждането на грижи за възрастни хора, около 5 000 са били жени.³ Така институционализирането на обществените грижи за възрастни хора в България до голяма степен става в резултат на инициативи и дълготрайно участие на жени от различни обществени прослойки. Елементът на съпричастие се осъзнава от съвременниците като импулс за социална дейност и дарителство, като се подчертава, че по-голямата част от дарителите са възрастни хора “които сами знаят и чувстват що е старост и гледат със съжаление на немощния беден стар”.

Устройването на домовете на възрастни хора се поражда в условията на обществен диалог за обществения дълг към възрастните хора. Тези локални инициативи са мотивирани като грижа за бедните “съграждани”. В много от конкретните случаи на организиране на социални домове те са определени като “граждани”, а не като хора, които са обекти на грижи, изключени от мрежата на социалните отношения. В дружествените инициативи за устройване на домове за възрастни хора основната част от непосредствената работа се извършва с доброволен труд преди всичко на жени от дружествата. От тях се приема и бюджетът, чиято приходна част се образува от дарения и помощи от общините, както и от държавни субсидии. След

Членовете на Благотворително просветно дружество “Милостиви самарянин” в гр. Горна Оряховица, фотографирани по случай освещаването на дружествения Дом-трапезария на 28. XI. 1937 г.; Председател на дружеството: С. Мутафова

1934 г. ролята на държавните субсидии чувствително нараства.

Регламентирането на грижите за възрастни хора се извършва със Закона за общественото подпомагане през 1934 г. Всички дружества, които се занимават с обществено подпомагане на лица над 18 г. се поставят под общото ръководство на Съюза “Обществена подкрепа” и могат да получават държавни субсидии съгласно Държавния план за обществено подпомагане за съответната година. През 1935 г. е прието първият Държавен план за обществено подпомагане, който цели да засили държавното начало и да определи мястото на общини и дружествени инициативи. Заедно с това Държавният план за обществено подпомагане има за цел и да издигне обществената значимост и признание за тази дейност и нейното значение за авторитета на държавата: ...”Дългът на съвременното общество и на съвременната община и държава да не оставят в безчовешки условия за преживяване тези свои граждани, които на старини бха изпаднали в положение на телесна немощ и пълна бедност е заповеднически и за неговото изпълнение не може да се приемат каквито и да е извинителни причини. Той е равен на дълга за подслоняване на всички безприютни сираци...” - се казва в него - а също и: “Не може да има здрава държава гдето на остарелия и недъгавия се гледа като на безполезен вече член на обществото”. Това регламентиране

на дейността трябва да подпомогне преодоляването на негативните нагласи сред част от обществото към бездомни, просяци, скитници и т.н. Затова на много места се откриват не само домове за стари хора /старопиталища/, но и нощни подслони.

Работата с дружествата, които устройват социални и благотворителни институции се възлага съгласно закона за Обществено подпомагане на Дирекцията за обществени грижи /отделение за обществено подпомагане/ към Министерството на вътрешните работи и народното здраве.

През 1931 г. Българският женски съюз организира и специална школа за социална работа: “Висша социална школа за жени”, в която се подготвят професионалисти за социалните институции. /преди това в 1922 г. опит за създаване на подобна школа прави и Светият Синод/.

Във втората половина на тридесетте години започва да се оформя сложен модел на социална дейност, в която участват държавата, общините, обществеността /чрез дружествени инициативи/, църквата и органи със смесено участие. Непосредствената социална работа започва да се професионализира без обаче да попада под монополния контрол на експерти социални работници, лекари и др., т. е. без да губи своята основополагаща връзка с местната общественост и своето участие в обществения диалог.

3. Обществените грижи след 9 септември 1944 г.: бюрократична приемственост - обществен дисконтиунитет

Със завземането на властта от Отечественият фронт, още на 9.септември 1944 г. в съответствие със социално-политическите приоритети на новата власт, е създадено Министерство на социалната политика. То се изгражда на базата на Дирекция за обществени грижи към дотогавашното МВРНЗ, Института за обществени осигуровки и Дирекцията на труда от Министерството на търговията, промишлеността и труда и дирекцията Народни пенсии. В 1947 г. министерството на социалната политика е преименувано на министерство на Труда и социалните грижи.

Заварената структура на общественото подпомагане известно време функционира в новите условия. Заедно с това в нея се очертават няколко тенденции на държавна намеса, които завършват с пълното одържавяване на социалните грижи и социалната работа в края на четиридесетте и началото на петдесетте години. В процеса на това одържавяване се очертават и няколко конфликтни полета на новата държавна власт и заварените участници в полето на обществените грижи /местни клонове на съюза “Обществена подкрепа”, женски и християнски дружествата, които устройват социални заведения, ръководствата на домовете, църковни органи, дарители и техни потомци и пр./ Във взаимоотношенията на министерството с тях се намесват различни мотиви: политически, идеологически и стопански. С одържавяването на тези институции те попадат и в мрежата на взаимоотношенията между различни държавни институции. Така става възможно съд-

бата на социалните заведения: тяхното закриване, преместване, специализиране и пр. да се решава на централно равнище без участието на местните общности.

Тези действия на властта по преименуване, преместване и преустройство на дейността на домовете за стари хора - дотогава наричани “старопиталища” не се отнасят само до социалната политика. Те са част от политиката на държавата власт към църквата, към гражданските сдружения, към благотворителността и дарителството, към женското движение, към традиционните местни авторитети. Така социалната политика в първите години след 9 септември надхвърля многократно полето на непосредствената социална работа и придобива ясни политически и идеологически измерения.

Докато в непосредственото организиране на социалната дейност /процедури по приемане в домовете, формуляри, отчетност и пр./ се забелязва ясна бюрократична приемственост с предишните години, в мястото на социалните грижи в обществената структура настъпва коренна промяна. За дълго време се запазват разработените във времето след 1934 г. медицински и други процедури и формуляри за приемане в социалните домове, но обществените връзки, които са ги поддържали са прекъснати. Без да се засегнат чувствително бюрократичните й рамки, организацията на обществените грижи е трансформирана така, че в тях изчезва обществената верига, която поддържа формирания се диалог за необходимостта от обществена чувствителност към бедни, самотни и бездомни.

Този процес обхваща времето от 1944 докъм 1950 година, и в него могат да се открият няколко основни тенденции:

- откъсване от местната общественост чрез игнориране на дружествената инициатива и одържавяване на дружественото имущество върху сгради и обзавеждане, както и на дарителските фондове;
- замяна на неплатения доброволен труд на представителите на дружествата с държавни назначения,
- засилване на елемента на самоиздръжката на домовете за възрастни хора чрез ангажиране на домовете в планова стопанска дейност с труда на самите възрастни.;
- откъсване от местните традиции и история чрез преместване в други селища /най-често извън града/ и преименуване на социалните домове.;
- откъсване от влиянието на църквата и религията и въвеждане на инструментариума на социалистическата идеология и пропаганда.

Държавата засилва бюрократичния контрол върху мрежата от социални заведения, в която тя - с игнорирането на дружествата, дарителите и църквата - се превръща в пълновластен господар. Разпоредбите на властта по отношение на социалните заведения и социалната работа хвърлят светлина върху дълбоката трансформация на българското общество във втората половина на 40-те години. Нещо повече, този дисконтинуитет до голяма степен остава скрит или попада в периферията на изследванията на този

период поради бюрократичната приемственост и поради постъпателното осъществяване на самия преход.

Отчетите за посещенията на инспекторите от министерството на социалната политика, наредбите и кореспонденцията между ръководствата на домовете и министерството и от документите от административната дейност в тях свидетелстват за осъществяването на тези промени.

През юни 1948 г. започва акцията по преименуването на социалните домове. Указанието на министерството е да се посочат имена на народни борци.: старопиталището “Утеха” в Свищов получава името “Милан Василев”, “Св. Апостол Павел” - Казанлък - става “Йордан Драгнев”; ”Подслон” /Сливен/ получава името “Парашкева Димитрова”; “Коста и Вела Джартови” /Хасково/ е наименуван Димитър Благов; “Св. Иван Рилски” /Провадия/ получава името Цанко Гаврилов; “Синовен дълг” /Бургас/ се превръща в “Никола Житаров” - по-късно е изместен от града, домът в Горна Джумая е преименуван на “Димитър Кондов” и малко след това също е преместен в Разлог.⁴ До есента на 1948 г. почти всички домове за стари хора са преименувани.

В началото на 1949 г. от Министерството на труда и социалните грижи е разработен Правилник за устройване на земеделски и животновъдни стопанства. “Преди всичко стопанствата трябва така да се устроят, че да е възможно съществуването им без каквито и да е странични помощи. Средства за тях по бюджета на държавата не би следвало да се търсят” - се казва в него. Ръководствата на всички домове за стари хора трябва да представят трудова програма и годишен план за работата и добивите на стопанствата. С окръжно. № СГС - I - 80 от 25. 3. 1950 г., публикувано в седмичния. Бюлетин бр.5 и 6 от 1950 г., министерството дава указания за изготвяне на програми за включване на работоспособните питомци в трудовата дейност на общежитията.

Трудовата дейност се превръща в източник на отношението към самите “питомци” и става основа за тяхната оценка: “...този питомец - се казва в една такава характеристика от ръководството на дома в с. Присово - е бил в общежитието за стари хора и недъгави лица в гр. Плевен от 17.4.1942 г. от дето заради пиянство и недостойно държане в готварницата и между другарите си е бил преместан за наказание на 27.8.1948 г. в повереното ми общежитие. На 68 години е, с ампутирани пръсти на долните крайници, което го кара да се движи тремавичко, но е работоспособен”.⁵ В друга подобна оценка за “питомка” се казва: “годна за работа под наблюдение”, “Умствено побъркана, способна за обща работа”.⁶ Управителят съобщава, че трудовият принцип е “застъпен добре сред питомците с малки изключения на неподатливи питомци...но полагам грижи да успея да ги приуча да се трудят”. Той настоява да се изпращат при него работоспособни питомци: “недоумявам при сериозните задачи, които ни се възлагат, с тия питомци как ще се справим”⁷ и по-нататък : “необходимо е да стане подмяна на питомците с

Старите хора в приюта “Утеха”, гр. Хасково по време на хранене - 12. XII. 1935 г.

по-здрави такива за да може да се съберат при нас годни поне 50% от общия брой, за да може производството да струва по-евтино”.⁸

Трудовият принцип се прокарва и с помощта на реториката на новата власт: “Същата питомка - пише управителят на общежитието за стари хора “Димитър Кошанов “ - Благоевград - която е млада - работоспособна, постоянно крещи, плаче и блудства, причинява също така основателни оплаквания на съседи и минувачи, а оттам и на общественото мнение, които изказват открито негодувание от туй, че още е търпяна тук, където напълно бездейства, а не се настани в някое общежитие с работна площ, за да бъде включена в трудовия общ подем на всички трудещи се”.⁹

Откъсването на домовете за стари хора от дружествата, които са ги устройвали и от местните храмове, към които са организирани близо половината от тях, улесняват и идеологическите преобразувания. Иван Хаджииванов, инспектор от Министерството на труда и социалните грижи, съобщава за мерките, които е взел в Търново в това отношение: “Канцеларията е претрупана с портрети на дарители, сложени в хубави рамки - пише той - а портретите на др. Сталин и Димитров да оставени без рамки и едва се виждат.” “В дъното на коридора в мъжкото отделение има параклис. Понеже същият не е необходим за общежитието, поканих писмено търновската митрополия да прибере намиращите се там икони с цел да се освободи още една стая, която може да се използва като спалня или склад”.¹⁰

Благотворителните дружества, които са положили началото и са уст-

ройвали домовете за стари хора, полагат усилия да запазят някакви позиции в тях. До 1950 г. всички тези дружества: женски, православни християнски братства са отстранени от работата на домовете за стари хора и са разпуснати. Много от тях правят опити не само да устоят на натиска за тяхното обезличаване в социалното дело, но и да защитят нейните мотиви. Общото събрание на благотворителното братство “Св. Безсребърници Козма и Дамян” в Севлиево изпраща през юли 1948 г. писмо по повод искането на министерството да бъде сменено името на старопиталището “Митрополит Иларион”, с което се противопоставя на него: “Да се замени името на нашия достоен благодетел и пастир народен като митрополит Иларион, ще речем да отречем назидателните примери на добрите си съграждани и да не оставим чисти заветните идеи и дела на нашите предходници и съвременници.” Събранието подчертава в своето писмо, че когато дружеството е търсило помощ, “единствен съгражданин и бивш учител митрополит Иларион дава щедрата си лепта и идва от Сливен с архитект за да се изгради единствения у нас прият за изостанали в пълна несрета и нищета старци и старици”.¹¹

В резултат на държавната политика към домовете за стари хора, обществените грижи в тази област загубват своята обществена прозрачност. Нещо повече, държавата сама обезличава проявите на социална чувствителност на своите граждани и институциите, които са нейни носители. Затова в тези първи години на одържавяване на обществените грижи просъществуват наследени негативни нагласи към бездомни, скитници и просяци, често пъти пренесени към “питомците” на социалните домове. Държавата регламентира хигиенните, медицинските и други всекидневни параметри на социалните грижи като храна, облекло, отопление и пр. Преустановяването на обществения диалог обаче снижава чувствителността, съчувствието и респекта към тези “питомци”.

Ръководителят на дома в Сливен съобщава в Министерството за питомци “привикнали към разхайтен просяшки живот, който начин на живот днес е чужд на народната власт”¹² и настоява за тяхното преместване. Тези нагласи на отхвърляне и отстраняване проникват дори в официалните писма до Министерството, съчетани с възхваляващата реторика на новото време: “Известно е, др. Началник - пише ръководителят на дома в Присово - че ние обгрижваме най-долната категория социално слаби хора - просяците, но със воите непрестанни грижи и истинска подкрепа на министерството, общежитието успя да утвърди в гражданите вярата, че грижите на ОФ власт и Министерството на труда и социалните грижи са най-добрите и най-желаните в днешни дни”.¹³

В друго писмо с искане за преместване на “питомци” в общежитието за стари хора “Пантелей Пачов” в Горни Воден, управителят на общежитието за стари хора в Благоевград пише през 1950г.: “Специално пък за нашето общежитие, прочиствайки го от горните екземпляри питомци, ще бъде ед-

но от ония обещания, които с гордост ще отразяват действително големите социални грижи в това направление на народната власт".¹⁴

1. Вж **К. Попова**. "...Да бъдат самарянки, мироносици, помазващи и мирото на словото и делото страдащото и унижено човечество". Възгледите за обществената роля на жените - християнки в социалните инициативи на църквата след първата световна война. В: **Сн. Димитрова, Ел. Тачева** /ред./, *Рицари и миротворци на Балканите. Походи, преселения и поклонничество*, Благоевград 2001, с.201 - 214.

2. Вж. **В. Николова, Р. Стоянова** /съст./ *Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878 - 1951 г.* С., 2000.

3. **Д. З. Бобошевски**, *Принос към историята на старопиталищното дело в България*, С., 1938, с. 5 и с. 60.

4. Вж. **К. Попова**, *Обществените грижи за възрастните хора в Горна Джумая 1933 - 1950 г.: очертания на едно бяло петно в историята на града*. В: *Известия на Исторически музей Благоевград*, т. 2, 2001, с. 200-207.

5. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е.4070, л. 5.

6. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е.4070, л. 209.

7. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е.4070, л. 158.

8. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е. 4070, л. 42.

9. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е.4078, л. 8.

10. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е.4066, л. 133-138.

11. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е. 4073, л. 36.

12. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е.4074, л. 77.

13. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е.4070, л. 73-75.

14. ЦДА, Ф.49, оп.1, а.е.4078, л. 8.